

RINKOS SAMPRATOS IR JŲ ĮTAKA LIETUVOS EKONOMINEI REFORMAI

DALIA VIDICKIENĖ

Straipsnyje analizuojamos skirtingos rinkos sampratos bei jų įtaka Lietuvos ekonominės reformos strategijai. Siūloma papildyti klasikinės ekonominės teorijos pateikiamą rinkos apibrėžimą, išskiriantį tik vieną jos parametą, kitų ekonominių mokyklų rinkos sampratomis ir apibrėžti rinką kaip trimatę – objektinę-subjektinę-subjektyvią-sistemą. Toks požiūris remiasi sinergetiniu principu ir leidžia suderinti tarpusavyje iš pirmo žvilgsnio prieštaringas rinkos sampratas, atspindinčias skirtingus jos evoliucijos etapus. Pateikiami pasiūlymai, koks turėtų būti valstybinės valdžios institucijų vaidmuo, formuojant kiekvieną iš trijų, siūlomų išskirti rinkos parametrų.

Vienas iš įdomiausių dalykų, išryškėjusių posocialistinėms šalims pradėjus vykdyti ekonomines reformas, yra tai, kad klasikinė ekonomikos teorija neturi patenkinamo atsakymo į klausimą: „Kas yra rinka?“ Kaip bebūtų paradoksalu, tačiau nepaisant to, kad rinkos tyrinėjimai laikomi vienu iš pagrindinių šiuolaikinio ekonomikos mokslo uždavinių, rasti rinkos apibrėžimą mokslinėje ekonominėje literatūroje labai sunku. Geoffrey M. Hodgsonas, atlikęs specialų tyrimą, teigia, jog tarp garsesnių ekonomistų yra vos keletas autorių, išdrįsusių nagrinėti pačią rinkos sąvoką bei pamėginusių nors kiek plačiau atskleisti rinkos prigimtį ir jos sandarą¹. Ypač mažai dėmesio rinkos apibūdinimui skiria klasikinė ekonominė teorija.

Dalia Vidickienė – socialinių mokslų daktarė, Naujosios ekonomikos instituto prezidentė.

© Dalia Vidickienė, 1998.

Straipsnis įteiktas redakcijai 1997 m. vasario 25 d.

Tokia padėtis yra ypač neparanki posocialistinių šalių politiniams lyderiams, deklaruojantiems, jog socialistinė ūkio sistema bus pakeista rinkos ekonomika, nes atsakymas į klausimą: „Kas yra rinka?“ šiuo atveju sutampa su atsakymais į klausimus: „Koks ekonominės reformos tikslas?“ arba „Ką siekiame sukurti?“

Šio straipsnio tikslas – susisteminti G.M.Hodgsono tyrime išanalizuotas rinkos koncepcijas, išskiriant tris iš esmės skirtingas nuomones, ir parodyti, kad jos neneigia viena kitos, o tik atspindi tris rinkos parametrus, išryškėjusius jos evoliucijoje. Straipsnio autorė siūlo rinką analizuoti trimis aspektais: 1)objektiniu; 2)subjektiniu; 3)subjektyvistiniu² ir laikyti juos svarbiausiais rinkos parametrais, sudarančiais galimybę apimti šiuolaikinės rinkos visumą. Tokia sisteminė analizė remiasi sinergetiniu principu, kuris leidžia suderinti tarpusavyje iš pirmo žvilgsnio nesuderinamus dalykus. Objektinis aspektas atskleidžia nagrinėjamo reiškinio erdvines charakteristikas, subjektinis – reiškinio gyvybingumą ir kitimą laike, o subjektyvistinis parodo, koku laipsniu reiškinio sudėtinių dalių funkcionavimas suderintas su jo kaip visumos funkcionavimo tikslu. Taigi jei pritaikysime šį principą rinkos sampratos analizei ir žiūrėsime į rinką kaip į trimatę objektinę – subjektinę – subjektyvią sistemą, atsiras galimybė, neatmetant klasikinės ekonominės mokyklos duodamo apibrėžimo, papildyti jį kitų ekonominių mokyklų rinkos sampratomis ir taip giliau suvokti rinkos esmę ir paskirtį. Kartu sudaroma galimybė daug tiksliau apsibrėžti, ko siekiama, vykdant ekonominę reformą, ir taip apsisaugoti nuo daugybės klaidžiojimų, kurie neišvengiami, jei kuriamas vienpusiškai ar miglotai suvokiamas objektas.

1. Rinka kaip vieta

Vieną iš nedaugelio rinkos apibrėžimų, kuriuos galima aptikti ekonomikos teoretikų darbuose, ir kuriuo turbūt rėmėsi dauguma vadovėlių ir žinytų autorių, pateikė XIX a. ekonomistas Augustinas Cournotas. Jis nusakė rinką kaip „vietą, kurioje pirkėjai ir pardavėjai yra taip glaudžiai susiję tarpusavyje, kad vienodų prekių kainos lengvai ir greitai susilygina“³. Rinkos tapatinimas su mainų vieta iki šiol labiausiai paplitęs ekonomikos moksle. Pavyzdžiui, viename iš populiariausių šiuolaikinių ekonomikos vadovėlių Richardas Lipsey apibrėžia rinką dar paprasčiau. Jis moko, kad „rinka yra

vieta, kurioje pirkėjai ir pardavėjai derasi dėl konkrečių prekių mainų⁴.

Toks rinkos supratimas visiškai atitinka bendrą klasikinės ekonominės mokyklos postulatų dvasią, pagrįstą objektiniu požiūriu. Rinka, kaip ir kiti ekonominiai reiškiniai, čia traktuojama kaip natūralus objektas, kurio pagrindinis bruožas – pirkėjų ir pardavėjų laisvė patiems nustatyti mainomų prekių kainas, grindžiant tai įsitikinimu, kad kiekvieno žmogaus elgesys yra ekonomiškai optimalus, t.y. duoda jam maksimalią ekonominę naudą. Iš to daroma išvada, jog dėl laisvų mainų automatiškai nusistato „teisingos“ prekių kainos. Laikant tiek pačią rinką, tiek rinkos dalyvius objektais, veikiančiais pagal griežtai nustatytus ir mums žinomus gamtos dėsnius, eina neišvengiama rekomendacija politikams: „Valstybė neturi kištis į rinkos funkcionavimą!“ Valstybinis ekonomikos reguliavimas laikomas žalingu, sukeliančiu natūralaus rinkos funkcionavimo trukdymus ir tuo sąlygojančiu prekių kainų nukrypimus nuo „teisingos“ kainos pardavėjų arba pirkėjų naudai. Tokia „neteisybė“ sukelia tolesnes ūkio deformacijas, turinčias neigiamų pasekmių ir vartotojams, ir gamintojams. Vartotojai kenčia nuo to, kad nustojami gaminti reikalingi daiktai ir paslaugos bei prisiperkama nelabai reikalingų, bet tuo metu pigių prekių. Gamintojai turi mesti jiems palankią specializaciją bei persikvalifikuoti kitokių prekių gamybai, nes, valstybei įsikišus į rinkos veiklą, senoji specializacija dirbtinai padaroma nepelninga.

Kadangi klasikinė teorija žmogų laiko objektu, iš prigimties turinčiu „ekonominio žmogaus“ savybių, subjektyvistinio elgesio galimybė ir to pasekmės nenagrinėjamos. Be to, ekonominėje sferoje žmogui nepripažįstamas ir subjekto vaidmuo. Remiantis įsitikinimu, kad „ekonominis žmogus“ kiekvieną savo gyvenimo minutę siekia maksimalios naudos, jo aktyvumo laipsnį sąlygojančių priežasčių nagrinėjimas taip pat laikomas nereikalingu.

Rinkos tapatinimas su tam tikra vieta atsirado jos kaip naujo reiškinio žmonijos istorijoje gimimo laikotarpiu, kai dominavo žemės ūkio gamyba. Pagrindiniai gamybiniai resursai buvo gamtos gėrybės, todėl prekės kaina tiesiogiai priklausė nuo jos gamybos vietos. Kainų skirtumas atskiruose regionuose formavo pirklių pajamas, taigi natūralu, jog rinka buvo apibūdinama kaip tam tikra vieta. Būtent erdvinės rinkos charakteristikos, t.y. geografinė padėtis ir apimamos teritorijos dydis tuomet buvo svarbiausias rinkos parametras, nes nuo jo priklausė visi trys svarbiausieji rodikliai, nulemian-

tys mainų efektyvumą: prekių kaina, jų transportavimo išlaidos ir prekinės apyvartos dydis. Tačiau šiandien daugelis mainų operacijų nebereikalauja tiesioginio pirkėjo ir pardavėjo kontakto. Prekių standartizavimas bei spartus ryšių priemonių tobulėjimas leidžia sudaryti mainų sandėrius su partneriais iš bet kurios pasaulio šalies net nepajudant iš vietos. Prekiaujant nedaiktinėmis prekėmis, geografinė pirkėjo ir pardavėjo būstinės padėtis beveik neturi įtakos mainų kaštams, nes šių prekių mainai vyksta kaip pasikeitimas nuosavybės teisės dokumentais, kurių persiuntimas dažniausiai būna labai pigus, lyginant su daiktinių prekių transportavimo kaštais. Rinkos kaip vietos apibūdinimas dažnai praranda prasmę netgi tuo atveju, kai vietą mėginama susieti su kainos dydžiu. Augantis laisvosios prekybos mastas, kai atsisakoma muitų ir iki minimumo sumažinami kiti apribojimai, sąlygoja vis didesni kainų susivienodinimą, ypač jei analizuosime prekybą nedaiktinėmis prekėmis. Rinkų ribos nuolat plečiasi, apimdamos vis didesnę teritoriją, o kai kuriais atvejais tapdamos ne tik tarpnacionalinėmis, bet netgi pasaulinėmis. Dauguma rinkų lyg ir nebeturi savo teritorijos, ir rinkos kaip vietos apibūdinimas šiais atvejais netenka prasmės. Detalesni tyrimai rodo, jog prekiaujant sudėtingais objektais netgi rinkos dydis tampa nelabai svarbus⁵. Dažnai būtent mažesnio ir rečiau kintančio dydžio rinkos yra tinkamesnės, norint laimėti konkurencinėje kovoje. Taigi kartu su ekonomikos raida erdvinio rinkos parametro reikšmė silpnėja, jis nueina į antrą planą ir nebegali būti naudojamas kaip esminis (tuo labiau kaip vienintelis) rinką apibūdinantis požymis.

Nepaisant pokyčių, vykstančių šiuolaikiniame pasauliniame ūkyje, Lietuvos Vyriausybė savo ekonomines reformas pradėjo formuodama erdvinį rinkos parametą. Pirmasis rimtas žingsnis, vykdant ekonominę reformą, buvo spartus kainų liberalizavimas, įvykdytas per dvejus metus (1990–1991 m.)⁶. Tuo buvo siekiama įgyvendinti klasikinės teorijos propaguojamą rinkos apibrėžimą, t.y. Lietuvą padaryti tokia vieta, kurioje kainos susiklosto priklausomai nuo pirkėjų ir pardavėjų derybų rezultato bei tikimasi, kad toliau rinkos formavimosi procesas vyks savaime.

Tačiau, vyraujant valstybinei gamybos priemonių nuosavybei, dauguma ūkinės veiklos produktų negalėjo tapti laisvų mainų objektu. Valstybė, būdama vienintelė daugelio prekių rūšių pardavėja, turėjo visas galimybes diktuoti savo kainas, o pirkėjui buvo palikta tik teisė rinktis: pirkti ar nepirkti.

Mėginimas išspręsti šią problemą, leidžiant valstybinių įmonių administracijai tapti pardavėjais, turinčiais teisę laisvai nustatinėti kainas savo gaminamai produkcijai, galėjo duoti (ir davė) tik vieną rezultatą – nelegalių sandėrių suklestėjimą. Nesant susiklosčiusios kainų struktūros bei nusistovėjusio jų lygio, atsivėrė kuo plačiausios galimybės susikurti dvigubai kainai, kai vienas kainos dydis rodomas oficialiai, o kitas sumokamas realiai. Skirtumas tarp realios ir oficialios kainos, suprantama, patekdavo į asmenų, turinčių valstybės įgaliojimą priimti sprendimą dėl galutinės prekės kainos, rankas. Taigi pirmajame reformos etape įgyvendintas valstybinių įmonių produkcijos kainų liberalizavimas, besiremiantis vadovėliniu rinkos supratimu, grėsė visuotiniu Lietuvos gyventojų demoralizavimusi. Tai privertė atkreipti dėmesį į antrąją rinkos parametą.

2. Rinka kaip procesas

Jei panagrinėsime ekonomikos istoriją, pamatysime, kad ant-rasis rinkos parametras išryškėjo ir palaipsniui pradėjo dominuoti industrializacijos laikotarpiu, kai, sparčiai vystantis darbo pasidalijimui, ėmė klestėti vidaus prekyba. Be to, gilėjantis darbo pasidalijimas lėmė tai, kad mainų objektu vis dažniau tapdavo ne tik daiktai ir darbo jėga, bet ir įvairios teisės bei garantijos. Todėl aktyvi žmogaus pozicija, formuojant savo teises, darbinius sugebėjimus ir garantijas kaip nuosavybės objektus bei ieškant galimybių juos kuo naudingiau išmainyti tapo labai svarbiu veiksmu, sąlygojančiu rinkos gyvybingumą, tuo pačiu ir bendrą ekonomikos raidą. Ši rinkos evoliucijos etapą geriausiai iliustruoja austrų mokyklos atstovo Ludwigo von Miseso duotas rinkos apibrėžimas: „Rinka yra socialinė darbo pasidalinimo sistema, veikianti esant privačiai gamybos priemonių nuosavybei. Rinka nėra nei vieta, nei daiktas, nei kolektyvinė būtis. Rinka yra procesas, vykstantis dėl to, jog darbo pasidalijimas verčia skirtingus individus bendradarbiauti tarpusavyje“⁷.

Šiame apibrėžime akivaizdžiai išreikštas subjektinis požiūris į rinką. Remiantis tokia rinkos koncepcija, galima daryti išvadą, kad rinkos kaip proceso mastas ir greitis priklauso nuo individų (subjektų), dalyvaujančių šiame procese, skaičiaus ir aktyvumo. Kuo dažniau vyksta skirtingą darbą atliekančių individų tarpusavio bendradarbiavimas, besiremiantis mainų principu, tuo gyvybingesnė yra rinka.

Siekiant kuo efektyviau organizuoti žmonių bendradarbiavimą ūkinės veiklos procese, atsirado ir sparčiai vystėsi naujas mokslas – vadyba. Kadangi klasikinė ekonominė mokykla ir toliau atkakliai neigė žmonių aktyvumo įtaką bendriems rinkos vystymosi dėsniams, ekonomiką ir vadybą iki šiol formaliai priimta laikyti atskirais moks-lais. Toks atskyrimas sąlygojo tą aplinkybę, kad kuriant posocialis-tinių šalių ekonominės reformos strategiją Europoje, tokie dalykai, kuriuos nagrinėja vadybos mokslas, pavyzdžiui, darbo organizavi-mas, esant privačiai gamybos priemonių nuosavybei, veiklos skatin-imas ekonominiais metodais ir pan., nebuvo laikomi pirmaeiliais reformos uždaviniais. Remiantis klasikine teorija, į subjektinę rin-kos parametą, reikalaujantį įvertinti žmonių aktyvumo stimulus ir laiką, per kurį jie gali pradėti daryti įtaką rinkos kaip proceso vyksmo greičiui, beveik nebuvo kreipiamas dėmesys. Klasikų rekomenduot-as „šoko metodas“ turėjo „sovietiniam žmogui“ sudaryti sąlygas, kuriose jis galėtų veikti kaip „ekonominis“ žmogus“, o „ekonomi-nis žmogus“, kaip žinoma, visada veikia maksimaliai aktyviai.

Tuo tarpu subjektinė rinkos koncepcija pabrėžia privačios gamy-bos priemonių nuosavybės svarbą, o pačią rinką laiko nuo subjektų veiksmų priklausančiu procesu, iš ko galime daryti išvadą, jog kuo didesnis rinkoje dalyvaujančių subjektų skaičius, tuo sparčiau vys-tosi rinka. O jei lyginsime dvi ūkio sistemas – socialistinę ir rinkos ekonomiką – laikydamiesi elementarios matematinės logikos, teig-ti, jog socialistinė ūkio sistema jau transformuota į rinkos ekonomiką, galime tik tuo atveju, kai rinkos dalyviais tampa daugiau kaip pusė valstybės gyventojų, t.y. kai keičiasi ūkinę sistemą sudarančių struk-tūrinių komponentų kokybė ir vietoj pasyvios administraciniais-pla-niniais metodais valdomos darbo jėgos ūkinėje veikloje ima vyrauti aktyvūs individai, ieškantys, kaip mainais surasti geriausią savo turimų daiktų ir teisių panaudojimo variantą.

Remiantis teiginiu, jog pereiti į rinkos ekonomiką galima tik dominuojant subjektams, suinteresuotiems aktyviai dalyvauti rinkoje, Lietuvoje, kaip ir daugelyje kitų Vidurio ir Rytų Europos šalių, buvo priimti svarbūs sprendimai dėl skubaus masinės privati-zacijos vykdymo, t.y. imtasi kuo greičiau įgyvendinti analizuojama-me apibrėžime nurodytą rinkos egzistavimui būtina sąlygą, reika-laujančią, kad ūkyje vyrautų privati gamybos priemonių nuosavybė. Šių sprendimų reikšmės neįmanoma įvertinti, laikantis vadovėlinės rinkos sampratos. Tačiau, jei žiūrėsime į rinką ne kaip į statiską

objektą, bet kaip į procesą, reikalaujanti jį kuriančių individų aktyvumo, turėsime sutikti, jog pasirinkta privatizacijos strategija tarnavo šiam procesui skatinti. Sparti ir masinė privatizacija, panaudojant investicinius čekius, įtraukianti į dalyvavimą rinkoje visus Lietuvos piliečius, buvo veiksmingas būdas, leidžiantis sukurti tokią socialinę energiją, kuri reikalinga, norint inertišką socializmo ūkinę sistemą transformuoti į dinamišką rinkos ekonomiką. Tik įvedus į ūkinę sistemą masinį subjektiškumą, galima tikėtis, jog rinka kaip procesas veiks be sustojimo ir įgaus vis didesnę pagreitį. Būtent šis tikslas, o ne socialinio teisingumo ar net visuotinės lygybės ieškojimas, kaip tvirtino investicinių čekių panaudojimo priešininkai, nulėmė tokio privatizacijos būdo pasirinkimą.

Deja, G.Vagnoriaus vadovaujama Vyriausybė atsisakė dalies privatizavimo modelio, siūlyto K.Prunskienės vadovaujamos Vyriausybės parengtame Valstybinio turto privatizavimo įstatymo projekte. Masinio subjektiškumo siekimas buvo paliktas tik pirmajame privatizacijos etape, t.y. panaudojus investicinius čekius sudaryti galimybę privatizacijos procese dalyvauti maksimaliam subjektų skaičiui. Tačiau kuriant didžiųjų įmonių pardavimo tvarką, buvo atsisakyta rinkos kaip proceso sampratos ir vėl sugrįžta prie socialistinio paskirstymo principo. Užuoat kontrolinį akcijų paketą pardavus aukcione, buvo apsiribota akcijų pasirašymo procedūra. Tai gi buvo ignoruojamas net vadovėlinis rinkos apibrėžimas – akcijų pirkėjai neturėjo galimybės derėtis dėl akcijų kainos. Taip buvo prarastos kelios galimybės valstybinių įmonių akcionavimo dėka sukurti sąlygas dar vienam masinio subjektiškumo pasireiškimui, kai, nustatant įmonių kainos dydį, dalyvauja maksimalus subjektų skaičius. Tai sukėlė porą neigiamų pasekmių, gerokai sulėtinusių reformos eigą. Pirma, kadangi privatizacijos metu nebuvo nustatyta reali didžiųjų įmonių rinkos kaina, prekyba privatizuotų įmonių akcijomis netapo pagrindiniu veiksniu, formuojant vertybinių popierių rinką, kaip tai buvo sumanyta pirmosios Vyriausybės siūlytame privatizavimo modelyje. Antra, taikant akcijų pasirašymo procedūrą, įmonių akcijos buvo išskaidytos smulkiais paketais, dėl ko tarp daugelio privatizuotų įmonių savininkų neatsirado aktyvaus investitoriaus. Taigi nesuveikė dar vienas ekonominių subjektų aktyvinimo veiksnys, galėjęs paspartinti rinkos formavimą. Minėtos klaidos, padarytos privatizacijos modelyje, tapo ypač lemtingos didelei daliai Lietuvos pramonės įmonių. Neveikiant nei tiesioginės inves-

titorių, nei netiesioginės vertybinių popierių rinkos kontrolės mechanizmams, šių įmonių administracijai atsivėrė dargi daugiau galimybių švaistyti akcininkų turtą nei socialistinėje sistemoje. Dėl subjektinio rinkos aspekto ignoravimo privatizavimas netapo priemone, padedančia efektyviau panaudoti turimus resursus stambiose įmonėse.

Orientuojantis į klasikinę teoriją žmonių skatinimo tapti aktyviais rinkos dalyviais strateginiu ekonominės reformos uždaviniu nelaikė ir kitos vyriausybės. Pagrindinės skatinimo priemonės – mokesčių sistema ir ekonominis švietimas – vis dar tebėra viena iš silpniausių Lietuvos ekonominės reformos vietų, o nuostata, kad kiekvienas žmogus turėtų stengtis savo pajamas formuoti ne tik iš darbo užmokesčio, bet ir iš tokių rinkos ekonomikoje svarbių šaltinių kaip dividendai, palūkanos, nuosavas verslas, turto nuoma bei pan., ir valdininkams, ir daugumai eilinių žmonių tebėra nepriimtina. Štai ir dabartinės Vyriausybės programoje pagrindinis tikslas tebelieka socialistinis pajamų formavimo būdas: „Siūlome ką kita: sudaryti galimybes įmonėms gauti daugiau ir geresnių užsakymų, darbuotojams – naudingiau dirbti ir daugiau užsidirbti“⁸.

Apskritai visų vyriausybių, išskyrus B. Lubio⁹ programose aiškiai išreikštas objektinis požiūris. Jei skatinimas ir minimas, tai skatinti numatoma ne ekonominius subjektus, bet objektus. Pavyzdžiui, dabartinė Vyriausybė numato skatinti tik du objektus: 1) investicijas (bet ne investitorius) ir 2) smulkų bei vidutinį verslą (bet ne verslininkus)¹⁰.

Toks požiūris, ignoruojantis subjektinį rinkos aspektą, lėtina ekonominių reformų tempą, nes eliminuojamas vienas svarbiausių veiksnių, leidžiančių nuo statiškos ir be galo inertiškos ūkio sistemos pereiti prie mobilios rinkos ekonomikos, kuri dėl spartaus produkcijos, kapitalo ir pajamų judėjimo bei glaudaus jų tarpusavio ryšio sugeba operatyviai reaguoti į techninę, socialinę ir kultūrinę pažangą bei praktiškai ją pritaikyti, gerinant žmonių gyvenimo kokybę.

3. Rinka kaip institutų¹¹ junginys

Ir objektiškoji, ir subjektiškoji rinkos samprata visiškai neatsižvelgia į tą aplinkybę, kad mainų dalyvių elgesys gali būti oportunistinis. Sekdamos klasikinės teorijos pavyzdžiu, daugelis ekonominių mokyklų konstruoja rinkos modelius, darydamos nerealistinę

prielaidą, kad niekas neperka ar nesiskolina daugiau, nei pajėgs sumokėti, kad įmonių administratoriai nešvaisto lėšų, kad apgaulės būdu nepardavinėjamas svetimas turtas ar reklamuojamos kokybės neatitinkančios prekės ir pan. Klasikinėje teorijoje mainai neturi nei erdvinių, nei laiko parametrų, be to, neivertinamos perleidžiamo (gaunamo) objekto kokybinės charakteristikos. Tačiau šiuolaikinėje ekonomikoje prekių ir nuosavybės teisių į jas judėjimas nesutampa nei laike, nei erdvėje. Mainai seniai nebėra vienkartinis aktas, kai gėrybės perduodamos iš vieno ekonominio subjekto rankų kitam, o šis nedelsdamas grąžina atitinkamą gėrybių kiekį. Dabartinis mainų procesas yra daug kartų išskaidomas laike ir erdvėje, o tai sudaro puikias galimybes vienai ar net abiem sandorio šalims pažeisti sandorio sąlygas. Be to, visiškai neatsižvelgiama į tai, kad mainų sandorio sudarymas bei jo laikymosi priežiūra tampa vis brangiau kainuojančia veikla net ir tuo atveju, jei atmesime oportunistinio ekonominių subjektų elgesio galimybę, nes kuo daugiau išskaidytas mainų aktas, tuo daugiau įvairių sąlygų reikia aptarti, numatyti ir vykdyti. Kurios nors sąlygos nevykdymas labai dažnai nuostolingas ne tik mainų sandorio šalims, bet ir daugybei jų verslo partnerių, kurie su šiuo sandėriu tiesiogiai nebuvo susiję.

Norint užtikrinti sklandų mainų proceso vyksmą, būtina iki minimumo sumažinti transakcijų kaštus^{1 2}. Siekiant išsiaiškinti, kokiais būdais tai būtų galima padaryti, tenka objektinę bei subjektinę rinkos sampratą papildyti trečiuoju aspektu – subjektyvistinio rinkos parametro analize.

Subjektyvistinį rinkos aspektą giliausiai nagrinėja netradicinė ekonomikos mokykla – institucionalizmas. Vienas iš žymiausių institucionalizmo atstovų – G.M.Hodgsonas – teigia, kad rinka yra „socialinių institutų junginys, kuriame reguliariai vyksta daugybė kokios nors rūšies prekių mainų sandėrių, ir kuriuos šie institutai tam tikru mastu palengvina ir struktūrizuoja. Mainai apima sutarties sudarymą ir pasikeitimą nuosavybės teisėmis, o rinkai priklauso šią veiklą struktūrizuojantys, organizuojantys ir įteisinantys mechanizmai. Trumpai tariant, rinka yra organizuoti ir institucionalizuoti mainai“^{1 3}.

Jei sutinkame su daugelio institucionalistų teiginiu, jog institutai yra kuriami tam, kad mažintų transakcijų kaštus, ir kad rinka yra institutų junginys, aiškėja dar viena rinkos funkcija. Apibrėžiant rinką kaip institutus, kurie koordinuoja ir struktūrizuoja mainų pro-

cesą, daroma logiška išvada, kad rinka reikalinga ne tik tam, kad balansuojantis prekių paklausai ir pasiūlai, formuotų jų kainas ar sudarytų sąlygas darbo pasidalijimo plėtrai, bet ir tam, kad mažintų transakcijų kaštus, pateikdama mainų proceso dalyviams gyvenimo praktikos ir aukščiausiosios klasės specialistų suformuotas „elgesio rutinas“ bei taip išvaduodama juos nuo būtinybės „išradinėti dvi-ratį“, kai ūkinėje veikloje susiduriama su nauja situacija.

Subjektyvistinio rinkos aspekto dominavimas būdingas poindustrinei visuomenei, nes šiam ūkinės veiklos organizavimo evoliucijos periodui charakteringa greita technologijų kaita ir jų sudėtingumas yra pagrindinė priežastis, dėl kurios didėja informacijos asimetrija tarp mainų sandorio šalių, o mainų aktas vis labiau skaidosi laike ir erdvėje. Kuo techniškai sudėtingesnės ir individualizuotos bei laike ir erdvėje struktūrizuotos prekės ima vyrėti rinkos mainuose, – tuo daugiau galimybių pasireikšti mainų proceso dalyvių subjektyvumui. Tai savo ruožtu didina rinkos institutų, kaip vienos iš svarbiausių priemonių, padedančių neutralizuoti neigiamas subjektyvumo pasireiškimo pasekmes, poreikį.

Nepaisant to, kad poindustrinėje visuomenėje naujų rinkos institutų projektavimas ir diegimas tampa vis aktualesnis ir dažnesnis reiškinys, ekonomikos teorija dar mažai ką turi pasakyti šiuo klausimu. Rinkos institutų funkcijos, jų hierarchiškumas ir evoliucija nėra pakankamai išnagrinėti, o ir esantys darbai nelabai gali padėti, formuojant posocialistinių ekonominių reformų strategiją, nes yra skirti išsivysčiusių kapitalistinių šalių rinkos institutų analizei, t.y. nagrinėja kitą rinkos evoliucijos etapą. Pavyzdžiui, G.M. Hodgsonas, pratęsdamas anksčiau cituotą rinkos apibrėžimą, teigia, kad „Svarbiausi yra tie rinkos institutai, kurie padeda reguliuoti kainas bei susitarti dėl jų dydžio, kitaip tariant, perduoda informaciją apie prekes, jų kiekius, kainas, potencialius pirkėjus ir potencialius pardavėjus“¹⁴. Tačiau akivaizdu, jog šis teiginys remiasi šiuolaikinės kapitalistinės šalies, kurioje institutai, įteisinantys privačią nuosavybę buvo suformuoti labai seniai, rinkos analize. Tuo tarpu posocialistinės šalys pradėjo savo ekonomines reformas, turėdamos tik asmeninę buitinių reikmenų nuosavybę reglamentuojančius institutus. Todėl daugelis autorių, tyrinėjančių posocialistinių šalių ekonomiką, svarbiausiu rinkos elementu laiko privačios nuosavybės institutą¹⁵.

Deja, šio instituto formavimo svarba ilgokai buvo ignoruojama tiek teoretikų, tiek praktiniuose reformos įgyvendinimo dar-

buose. Reformos pradžioje, kai pagrindiniai mainų objektai buvo plataus vartojimo prekės bei buitinės paslaugos, privačios nuosavybės teisės reglamentuojančio instituto niekas nepasigedo. Tačiau palaipsniui prekių ir paslaugų asortimentas vis plėtėjo, apimdamas iki tol mainų procese nedalyvavusius objektus ir reikalaujamas vis sudėtingesnių mainų sandorių įforminimo bei įgyvendinimo taisyklių. Didėjant prekių bei paslaugų įvairovei ir sudėtingėjant pačiai mainų procedūrai, paaiškėjo, kad nesant institutų, įpareigojančių valstybę ginti piliečių turtines teises, mainai dažnai tampa labai rizikingi. Visų pirma tai buvo susiję su piktybišku sutarčių nevykdymu. Be to, neturint patirties, sutartyje dažnai nebuvo aptariama daug sąlygų, kurių svarba paaiškėdavo tik iškilus ginčams tarp šalių.

Augantį ūkinės veiklos neapibrėžtumą ūkiniai subjektai mėgino sumažinti vieninteliu jiems prieinamu būdu – kaupdami informaciją. Tačiau nereikia pamiršti, kad, renkant informaciją apie potencialius mainų partnerius ir jų siūlomų prekių kokybės atitikimą kainai, apie galimas sandėrių juridinio įforminimo rūšis ir kitus panašius dalykus individualiai, informacijos sukaupimo ir apdorojimo kaštai gali būti didesni nei nuostoliai, galintys atsirasti dėl šios informacijos trūkumo. Būtent tokia situacija susiklostė reformos laikotarpiu. Trūkstant lėšų informacijos apie mainų partnerius ir apie ketinamos pirkti produkcijos charakteristikas rinkimui bei kvalifikuoto teisininko paslaugoms apmokėti, šiandien Lietuvoje mainai daugeliu atvejų vyksta stichiškai ir fragmentiškai. Tai logiška ekonominės reformos strategų, neturinčių sisteminio požiūrio į rinkos institutų funkcijas ir jų tarpusavio ryšį, veiksmų pasekmė. Nors jau prasidėjo aštuntieji reformos metai, Lietuvoje iki šiol nesukurti svarbiausi privačios nuosavybės teisių institutai. Tai susiję tiek su įstatyminės – normatyvinės bazės skurdumu ir netobulumu, tiek su kai kurių valstybinių įstaigų, būtinų rinkos veiklai užtikrinti, trūkumu. Iki šiol neįsteigtos arba ką tik pradėjo veikti netgi daiktinės nuosavybės teisės registruojančios įstaigos, nekalbant jau apie tokių finansų rinkos veiklai būtinų registravimo ir skolų išieškojimo įstaigų kaip hipotekos, kilnojamojo turto įkeitimo, lizingo ir kitų registru bei hipotekos teisėjo pareigybės sukūrimą. Daugybė spragų yra įmonių likvidavimo ir bankroto procedūrose, blogai veikia antstolio institucija. Ūkiniai ginčai sprendžiami labai lėtai bei neprofesionaliai, nes ir teisėjai, ir advokatai neturi žinių apie rinkos

ekonomiką ir dažnai iš viso nenori imtis ūkinių bylų. Labai mažai dėmesio skiriama grupinės nuosavybės valdymo mechanizmams reglamentuoti, o tai sudaro puikias galimybes didelių pramonės įmonių ir bankų administracijai švaistyti bei pasisavinti akcininkų ir indėlininkų turtą.

Blogai funkcionuojant išvardintiems pagrindiniams šiuolaikinės rinkos nuosavybės institutams, abejotinu tampa dabartinių reformatorių teiginys, jog Lietuvoje jau veikia rinkos ekonomika, nes, institucionalistų nuomone, tapatinti mainus ir rinką yra neteisinga. Neoinstitucionalistai skirsto mainus į dvi rūšis – rinkos ir nerinkos – ir teigia, kad netgi masiniai mainai nėra rinkos išsialėjimo rodiklis.

Mainų skirstymas į rinkos ir nerinkos mainus ekonomikos teorijoje yra dar gana nauja, bet vis plačiau nagrinėjama tema¹⁶. Apibendrinant ją gvildenančių autorių nuomones, nerinkos mainus būtų galima apibrėžti kaip mainus, kurie įvyko asmeninių pirkėjo ir pardavėjo kontaktų dėka, neinformuojant apie tai platesnio potencialiai suinteresuotų dalyvauti sandėryje asmenų rato. Tuo tarpu apibrėžiant rinkos mainus, akcentuojamas viešumo principas, nes, viešai informuodami apie galimus ir jau įvykusius mainų sandėrius bei prekių kainas, pardavėjai sudaro galimybę pirkėjams pasirinkti geriausią prekę. Tik tokiu atveju galima tikėtis, jog prekių kainos formosis, balansuojantis jų pasiūlai ir paklausai.

Analizuojant Lietuvos ir kitų posocialistinių šalių ekonominę realybę, akivaizdu, jog pereinamuoju laikotarpiu dauguma mainų sandėrių vyko ir tebevyksta asmeninių pažinčių pagrindu. Neveikiant pagrindiniams rinkos institutams, mainų sandėriuose klesti subjektyvizmas, dėl to formuojasi iškreipta kainų struktūra, dažnai nieko bendro neturinti su realiu prekių pasiūlos ir paklausos santykiu. Kainų deformacijos trukdo Lietuvos verslininkams numatyti efektyviausias veiklos kryptis ateičiai ar orientuoja juos neteisinga veiklos bei investavimo linkme. Be to, auga transakcijų kaštai, dėl ko mažėja bendras ūkinės veiklos efektyvumas.

4. Rinkos formavimasis ar formavimas?

Posocialistinių šalių reformų strategai ir vykdytojai iki šiol tebediskutuoja dėl valstybės vaidmens, kuriant rinkos ekonomiką. Klasikinė ekonomikos teorija teigia, jog rinka yra natūralios pasaulio vystymosi eigos produktas, kurį sudaro individualių mainų

aktų suma. Tuo tarpu bet koks institutas tradicinėje teorijoje yra laikomas nenatūraliu, normalią įvykių eigą pažeidžiančiu dariniu. Todėl, klasikų nuomone, valdžia turi netrukdyti rinkos formavimuisi, palikdama šį procesą savireguliacijai. Anot Adamo Smitho, viską sutvarkys „nematomoji ranka“.

Tačiau, jei pripažinsime žmogaus proto ir valios pasireiškimo reikšmę mainų vyksmui, tenka daryti išvadą, kad rinka yra ne vien gamtos ar „nematomos rankos“ kūrinys, bet ir žmonių sąmoningos veiklos rezultatas. Jei taip, rinkos atsiradimą neteisinga sieti vien su ūkinės veiklos liberalizavimu.

Ekonomistai, analizuojantys posocialistinių šalių ekonomines reformas, vis dažniau kritikuoja paradigmą, iki šiol tebeprapaguojamą klasikinės ekonominės teorijos, ir pabrėžia, kad pereinant iš socialistinės sistemos į rinkos ekonomiką, valstybės vaidmuo tampa ypač svarbus. Prisirišimo prie kraštutinio liberalaus požiūrio į valstybės vaidmenį ekonomikoje pasekmės posocialistinėje šalyje taikliai apibūdino M. Perčinskis: „Transformacijos strategija, besiremianti liberalia laisvo rinkos jėgų veikimo ir valstybės reguliuojančių funkcijų atsisakymo doktrina, iššaukė realią grėsmę, jog susiformuos ir ims dominuoti be galo primityvi rinka, plačiai atverta sandoriams su fiktyviu kapitalu, nešvariais pinigais ir finansiniais skandalais“¹⁷.

Jei, vykdant ekonominę reformą, į rinką būtų žiūrima kaip į trimatę sistemą, vienodai svarbiais laikant visų trijų – objektinio, subjektinio ir subjektyviojo – rinkos parametrų formavimą, nes, laikantis sisteminio principo, nė vieno iš šių parametrų formavimas netrukdo kitų parametrų egzistavimui ir didėjimui, toks požiūris leistų išsivaduoti iš šiuo metu ekonomikos moksle vyraujančio dvimačio mąstymo ir bent iš dalies sutaisyti dviejų kraštutinių – liberalios ir dirizistinės – pozicijų besilaikančias puses. Analizuojant būdus ir priemones, padedančias formuoti kiekvieną šios sudėtingos sistemos parametą, ryškėja ir tai, kokios turėtų būti valstybinės valdžios funkcijos bei jų skirtumai.

Formuojant objektinį rinkos parametą, valstybinė valdžia (kaip ir teigia klasikinė ekonominė teorija) turėtų užtikrinti, kad parduodamo objekto savininkas galėtų laisvai derėtis su potencialiu šio objekto pirkėju dėl kainos dydžio, ir tam netrukdytų nei įstatyminė-normatyvinė bazė, nei monopolijos. Kitaip tariant, Lietuva turėtų tapti tokia vieta, kur valdžios institucijos neturi teisės tiesio-

giai kištis į prekės kainos dydžio nustatymo procesus (o ne į visą ūkinę veiklą!) ir neleidžia to daryti jokioms grupuotėms.

Formuojant subjektinį rinkos parametą, valstybinė valdžia turėtų imtis reguliuotojo funkcijų. Ekonominės reformos metu vienu iš svarbiausių valstybinės valdžios institucijų uždavinių turi tapti nuoseklus Lietuvos gyventojų skatinimas kuo aktyviau dalyvauti mainų procese, formuojant savo pajamas ne tik iš darbo užmokesčio, bet ir iš kitų rinkos ekonomikoje galimų šaltinių: nuosavo verslo, dividendų, palūkanų, turto nuomos ir t.t. Tai paspartintų rinkos kaip proceso vyksmą ir leistų sutrumpinti pereinamąjį laikotarpį. Įgyvendinant šį uždavinį daugiausia turėtų būti naudojami ne administraciniai metodai, bet fiskalinės politikos priemonės ir kuo įvairesni ekonominio švietimo būdai.

Formuojant trečiąją – subjektyvistinį – rinkos aspektą valstybinės valdžios dalyvavimas turėtų tapti ypač aktyvus, nes to reikalauja šiuolaikinėje ekonomikoje vykstančių procesų greitis. Dėl inovacijų gausos rinkos institutai nebespėja susiformuoti kaip paprotinės teisės normos, taigi turi būti kuriami dirbtiniu būdu. Norint kad jie veiktų visoje Lietuvoje, ši funkcija neišvengiamai tenka valstybinės valdžios institucijoms. Pereinamuoju laikotarpiu svarbiausiu uždaviniu turėtų būti laikomas institutų, reglamentuojančių sudėtingų mainų objektų perleidimo procedūras, formavimas. Norint kuo greičiau sukurti Lietuvoje poindustrinę visuomenę, ypatingas dėmesys turėtų būti skiriamas mainams tose veiklos sferose, kurios yra svarbiausios siekiamame ekonomikos evoliucijos etape, t.y. informacinėms ir finansinėms paslaugoms teikti.

Formuojant kiekvieną rinkos parametą, nereikia pamiršti, jog visi jie yra tarpusavyje susiję, ir siekti, kad vieno parametro padidinimas skatintų ir kitų parametrų augimą ar bent jau nesumažintų jų dydžio. Ypač daug galimybių paveikti kitus du parametrus atsiranda projektuojant institucines inovacijas. Todėl labai svarbu atkreipti dėmesį į tai, kaip jų įdiegimas darys įtaką ūkinių subjektų aktyvumui ir laisvei, nustatant mainų objekto kainą.

PASTABOS IR NUORODOS

¹ Žr. Hodgson G. M. *Economics and Institutions: a manifesto for a modern institutional economics*. – Oxford: Polity Press, 1988 – P. 172–173.

² Objektinį-subjektinį – subjektyvų sistemos analizės metodą pirmieji pasiūlė taikyti L. Jevstignejeva ir R. Jevstignejevas. Žr. Jevstignejeva L., Jevstignejev R.

Makroregulirovanije v perehodoj ekonomike: voprosy teorii // Voprosy ekonomiki. – 1997. – Nr. 8. – S. 4–23. Savo straipsnyje jie šį metodą naudoja Rusijos ekonominės sistemos evoliucijai tirti.

³ Cournot A. *Research into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth*. – New York: Macmillan, 1897.

⁴ Lipsey R. G. *Positive Economics*. – London: Weidenfield and Nicolson, 1983.

⁵ Žr. Baker W. *The Social Structure of a National Securities Market* // American Journal of Sociology. – 1984. – 89(4). – P. 775–811.

⁶ Žr. Šimėnas A. *Ekonomikos reforma Lietuvoje*. – Vilnius: Pradai, 1996. – P. 69–81.

⁷ Mises L. von *Human Action: A Treatise on Economics*. – London: William Hodge, 1949.

⁸ *Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997–2000 metų veiklos programa*. – Vilnius: Lietuvos informacijos institutas, 1996 – P. 5.

⁹ Žr. *Lietuvos Respublika. Vyriausybės programa*. – Vilnius: Lietuvos informacijos institutas, 1993.

¹⁰ Žr. *Lietuvos Respublikos vyriausybės 1997–2000 metų veiklos programa*. – Vilnius: Lietuvos informacijos institutas, 1996 – P. 17–19.

¹¹ Institutas čia suprantamas plačiaja prasme, t.y. kaip „tam tikrą visuomeninių santykių sritį reguliuojančių teisės normų kompleksas“. (*Tarptautinių žodžių žodynas*. – Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985. – P.215.)

¹² Visi klasikinės ekonominės teorijos teiginiai yra pagrįsti prielaida, jog mainų sandėriai nieko nekainuoja. Tuo tarpu transakcinių kaštų teorija teigia, jog mainų organizavimas reikalauja daug išlaidų, susijusių su: a) potencialių kontragentų paieška ir įvertinimu; b) sutarčių sudarymu; c) sutarčių vykdymo kontrole; d) nuostolių, susidariusių dėl sutarčių pažeidimo, išieškojimu. J. Wallis ir D. Northas, atlikę specialų transakcinių kaštų dydžio tyrimą, apskaičiavo, jog JAV rinkoje vykstančių mainų aptarnavimui sunaudojama daugiau kaip 45% nacionalinių pajamų. Be to šis rodiklis nuolat auga – XIX a. transakcijų kaštai sudarė tik apie 25% nacionalinių pajamų. Žr. Wallis J. J., North D. C. *Measuring the Transaction Sector in the American Economy, 1870–1970* // Engerman S. L., Gallman R. E. (eds.) *Long – Term Factors in American Economic Growth*. – Chicago: University of Chicago Press, 1986.

¹³ Hodgson G. M. Op. cit. – P. 174.

¹⁴ Hodgson G. M. Op. cit. – P. 174.

¹⁵ Žr. Perchinski M., Kregel I. Matzner E. (eds.) *After the Market Shock. Central and East European Economies in Transition*. – Viena: Dartmouth Publishing Company, 1994; Ослунд А. *Россия: рождение рыночной экономики*. – Москва: Республика, 1996; Бхадури А. Ласки К. Левчик Ф. *Переход от командной к рыночной системе: что не получилось и что теперь делать?* – Венский институт сравнительных экономических исследований (ВИЭИ): Вена, март 1993; Херрманн-Пилат К. Шлехт О. Вюнше Х. Ф. *Цель – рыночное хозяйство: хозяйство и общество в процессе перехода от плана к рынку*. – Москва: Вла Дар, 1995.

¹⁶ Žr. Lowry S. T. *Bargain and Contract Theory in Law and Economics* // *Journal of Economic Issues*. 1976. – No 10(1). – P. 1–22; Hodgson G. M. Op. cit. – P. 174.

¹⁷ Perchinski M., Kregel I. Matzner E. Op. cit. – P. X.

*Summary***MARKET CONCEPTS AND THEIR EFFECT ON LITHUANIA'S
ECONOMIC REFORMS**

This article gives favorable analysis of various market concepts common in scientific literature, as well as their effect upon the strategy of economic reform in Lithuania. The author promises to complement the market description, a composite part of classic economic theory, which selects only one of its parameters, with market conceptions as provided by other economic theories and, eventually, describe the market as a three-dimensional object-subject-subjective system. Such a point of view, save resting on a synergetic principle, sets pace for mutual co-ordination of, at first hand, contradictory concepts of the market reflecting its different evolutionary stages. Proposals concerning the role of government institutions in the formation of each of the three market parameters to be selected are put forward.

The author states that alongside with the market reforms coming in the former-socialist countries, classic economic theory cannot provide for a satisfying answer to the question "What is the market?". Furthermore, despite the fact that market researches are treated to be among the core tasks of modern science, in scientific literature it is extremely difficult to find the description of what the market is.

The aim of the article is – to systematize the market concepts as analysed in the research by Geoffrey M. Hodgson, by distinguishing three in fact different opinions, and to show that instead of negating each other, the three reflect three market parameters that have crystallised during its evolution. The author stands to analyse the market with respect to three aspects: 1) object; 2) subject; and 3) subjective, and treat these as the main parameters of the market permitting us to try embrace the entirety of the modern market. This attempt comes to be illustrated in four subsequent chapters: 1) market as a place; 2) market as a process; 3) market as a juncture of institutes; 4) formation or forming of the market.